

«Поетика вогню» Г. Башляра як метод аналізу літературних текстів

Статтю присвячено аналізу «Поетики Вогню» Г. Башляра, що розглядається як метод аналізу літературних текстів на прикладах Фенікса – «природного» образу «Поетики Вогню», Прометея та Емпедокла. На основі творів із французької, російської та української поезії ХХ ст. показано, що в поезії модернізму трапляються численні приклади «Поетики Вогню». Виявлено, що «Поетику вогню» Г. Башляра в зображенні процесу творчості періоду модернізму можна використовувати як метод аналізу літературних текстів, оскільки у всіх описах є спільні акценти.

Ключові слова: «Поетика Вогню», «Поетика Фенікса», образ Прометея, образ Емпедокла, поетичне вираження, уява, експресивна комунікація.

Важливо при розгляді будь-яких літературних творів залучити якомога більше філософсько-психологічних концепцій нового часу. Зокрема, йдеться про те, щоб відому концепцію філософсько-психоаналітичного спрямування, розроблену в праці Гастона Башляра «Поетика Вогню», застосувати як метод аналізу літературних текстів.

Гастон Башляр – це визначний французький філософ, культуролог, літературознавець ХХ ст., який закладає основи теорії нового раціоналізму й успішно продовжує його розвивати упродовж усієї своєї творчості та паралельно працює у сфері культурології, пише роботи «Поетика простору» (1957), «Психоаналіз вогню», «Літературний образ», «Поетика Мріяння» (1960), «Повітря і мрії» (1943), «Право мріяти» та ін. У своїх працях Башляр аналізує величезний матеріал у галузі мистецтва, зокрема й літератури, він широко відомий як критик у літературознавстві. Філософська спадщина Башляра дуже велика, а інтерес до його робіт збільшується з кожним роком, наприклад, робота «Новий науковий дух» перевидана тільки у Франції 15 разів. Спадкоємцями й учнями Башляра вважають Р. Барта, Ж. Женнета, Ж. Пуле, Ж. Рикарда, Ж.-П. Ришара, Ж. Старобинського та ін.

Наслідуючи гусерліанську ідею про ізолюваність свідомості від дійсності, Башляр створює свою власну реальність – поетичну. При дослідженні цієї художньої реальності, у зв'язку з його власною феноменологією художньої творчості, Башляр використовує деякі методи психоаналізу. Башляр виходить із концепцій Фрейда і Юнга,

тому й особливості його психоаналізу розглядаються через порівняння з їх теоріями. Також Башляр використовує концепцію «аналітичної психології», що впливає з учення Юнга про структурні елементи колективного несвідомого – архетипи. Продовжуючи вчення Юнга, Башляр розмежовує в поетичній творчості активну уяву, у зв'язку з чим визначає свій активний психоаналіз. На відміну від психологів, що вивчають лише сні, Г. Башляр досліджує мрії, зокрема творче мріяння, описане у його праці «Психоаналіз вогню», де розглядаються образи, нав'язані спогляданням вогню. Під час цього мрійливого стану відбувається зосередження на об'єкті. «Мрія, згідно з Башляром, відрізняється від сновидінь присутністю в ній свідомого моменту, присутністю волі. Той, що мріє, знає, що він мріє, він не пасивний, а може направляти свою мрію» [3, с. 92–93].

Також у цій праці філософ виділяє специфічні психологічні комплекси, виявивши які можна досягти глибшого розуміння поетичних творів. Усі прояви вогню Башляр пов'язує з творчим процесом – це образ самотнього письменника, зануреного у свої роздуми перед полум'ям свічки. У цей момент проявляється активна уява, з'являються образи, нав'язані спогляданням вогню, тобто певні архетипи. Загалом у своїх численних творах із поезики Башляр досліджує різні елементи процесу творчості та техніки, що беруть участь у створенні художнього образу, вивчає художні методи. У концепції Башляра особливе місце посідає матеріальна символіка, яка нерозривно пов'язана з матеріальною уявою. Джерелом та початком її є різні стихії та їх символи: вогонь, вода, метал, повітря, земля, явища природи (буря), предмети неживої природи (камінь, мідь і т.д.). Згідно з Башляром, матеріальна уява архетипно властива людині, а архетипи проявляються у поетичній реальності як джерела поетичних образів. Наприклад, Башляр розглядає архетип маски, яка пов'язана зі соціальною діяльністю людини у суспільстві, розглядає психічну реальність маски як феномену. Він вважає, що кожен літературний герой є маскою, а людина, читаючи художній твір, перевтілюється у цих героїв. Також, залежно від ролі у суспільстві, яку грає людина, змінюються і її маски, що й відбивається на виразі обличчя. Отже, розвиваючи феноменологію образу та художньої творчості, Г. Башляр розкриває феноменологію поетичної реальності.

Мета статті – розглянути твір Г. Башляра «Поетика Вогню» (в українському перекладі «Фрагменти Поетики Вогню») як методологію вивчення літературних текстів та показати, що в поезії модернізму

трапляються численні приклади «поетики вогню», які можна пов'язати з посиленням експресивності зображальних засобів.

Філософська робота базується на літературних прикладах, тому можна використати ідеї Башляра для дослідження інших літературних творів, де простежується «поетика вогню».

Гастон Башляр розглядає психологію пережитого вогню, тобто психологію насиченого та відкритого життя людини, що означає певний пережитий період часу буття людини, його розвиток та рух. Автор зазначає, що вогонь живе всередині кожного з нас, з'являється несподівано і навіть, коли трохи затихає, все одно містить у собі жар. Цей вогонь поети зображають у своїх віршах, а люди, читаючи їх, згадують своє минуле, пережите, болісне.

Г. Башляр звертається до трьох вогненних образів: Фенікса, Прометея та Емпедокла. Пережитий вогонь (так спочатку Г. Башляр називав «Поетику Вогню») ніколи не припиняє свого існування, він увесь час живе та несе у собі відбиток буття. Людина у будь-яку мить здатна перетворитися на живий вогонь, тому сенс життя людини у тому, щоб вивчати психологію пережитого вогню. Основу Поетики Вогню як архетипу становить експресивна комунікація, оскільки всі свої почуття, експресію, емоції, експресивні думки людина виражає за допомогою мови, а отже слів, які вона здатна перенести на папір та втілити у життя за допомогою поезії та творчості. У процесі свого дослідження Башляр показує, що Поезія створює самостійну мову. На його думку, динамізм емоційних слів – це поетичні образи, складники сталого мовлення, що доводять сенс роздумів про «палку мову».

Г. Башляр звертається до образу Фенікса, вогняного птаха, який один раз на декілька століть злітає високо в небо аж до самого сонця і згорає, але знову відроджується з власного попелу. Образ Фенікса уособлює життя, долю людини та наші спогади, які весь час живуть з нею, і скільки б людина не намагалась їх знищити, тобто спалити, вони все одно весь час воскресають у її пам'яті. Філософ звертається до цього образу для того, щоб подивитися на нього по-новому, з позиції поетичної уяви. Перевершуючи сам міф, з'являється новий, поетичний Фенікс. У «Поетиці Фенікса» символічно зображена доля людини, її дитинство і смерть, роздуми людини про близьку смерть, феніксійські думки. Образ Фенікса уособлює буття поетичної мови та й загалом характеризує Поетику Вогню як потужний архетип. За твердженням Г. Башляра, у поетиці вогню є велика кількість Феніксів, а нові Фенікси сучасних поетів втрачають предків, якщо «вони не несуть у собі колишнього блиску символів. Вони не ілюструють давніх

ідей. Це суто літературні образи, наповнені життям» [2, с. 48]. «Образ Фенікса – це насамперед образ, який став Словом, той образ, який потребує розмаїтості метафор. ... Фенікс поетів вибухає палаючими словами та словами, які запалюють. Він існує посеред безкрайнього поля метафор. Саме такий образ не залишає уяву байдужою. Він постійно відроджується у сталих виразах...» [2, с. 50].

Фенікс – «природний» образ Поетики Вогню (як архетипу), символ відродження Всесвіту – розглядався Башляром на прикладі творів різних письменників. Фенікс Вольтера зображений іронічно – це журналіст та засіб «переносу місця дії»; Фенікс Сірано де Бержерака – це «чарівний птах», поетично змальований син Сонця; Фенікс Джона Коупера Пауіса – це «вільний» образ, який набуває позитивної психологічної функції, що вигадав поет-психолог.

У французькій літературі трапляються численні приклади вогненної символіки з образом Фенікса: Гійом Аполлінер, «Пісня нелюбого», «Маленьке авто»; Жак Превєр, «Пісенька птахолова»; Ежен Гільвік, «У птаха в горлі»; Поль Валері «Осінь»; Рене Шар, «Прощання з вітром»; Поль Клоделью, «Кантата про мир» і багато інших.

Яскраві приклади можна також знайти в українській поезії ХХ ст. У віршах Григорія Чупринки «Цар-огонь» та «Останній звук моєї ліри...» проступає «Поетика Фенікса»: вогонь, запал, згоряння та відродження, в якому митець творить свої шедеври та відбувається творчий процес. У вірші «Метеор» Феніксом стає метеор, уособлений у процесі творіння мистецтва. Творець слова має велику силу, що може вражати і навіть спонукати до дій.

Образ Прометея Гастон Башляр порівнює з поетикою людяності. Ім'я Прометея часто вживають, та не завжди розуміють цього міфічного персонажа, який втілюється у різноманітні літературні образи. Автор розглядає первинний образ прометеїзму: Прометей – це герой, який викрав небесний вогонь для людей, тому заснував «естетику людяності».

Творчий процес Г. Башляр називає «комплексом Прометея». Уявлення Башляра про комплекси пов'язане з творчим потенціалом людини, з бажанням розумової діяльності, тому «комплекс Прометея» він бачить у бажанні Прометея знати більше та інтелектуально перевершити свого вчителя та батька. Звідси випливає теза про непокору щодо батьків. Згідно з міфом, батько не хотів навчати свого сина, оскільки не довіряв малому бешкетнику. Цікавість та небажання виконати наказ батька не чіпати вогонь штовхає хлопця до крадіжки.

Ось чому Прометей став символом непокори на всі віки: «Історія розвитку чоловіків – це низка прометеївських діянь» [2, с. 103].

Філософ зауважує, що Прометей здобув для людей не просто тепло і світло, а приніс їм світло розуму, тобто свідомість, яку він викрав у богів, порушивши божі закони. Карою за цю зухвалу імпульсивну крадіжку може бути тільки вічне приниження «у центрі свого інстинктивного життя» [2, с. 105] та вічні страждання від болю, які спричиняє птах, пожираючи не просто його печінку, а забираючи вогонь живої плоті. І хоча більшість вважає Прометея безбожником, автор називає ці страждання подвійними: з одного боку – це його нестерпні муки, а з іншого – туга богів, які усвідомлюють приреченість своєї влади та існування. Почуття страждання споріднюють їх світи та спонукають до примирення. Поети завжди замислювалися над метою творчості, про місце поета в суспільстві. Що і для кого повинен писати поет – ці питання виникали з давнини, з народженням самої поезії. Тому Башляр порівнює муки Прометея з творчими пошуками та муками, які зрештою призводять до творчої радості та естетичної насолоди митця. Справжня цінність вогню як підґрунтя кожної зароджуваної культури осягається з часом.

У французькій літературі образ Прометея можна знайти у віршах Шарля Бодлера «Альбатрос» та «Гімн красі», Артюра Рембо «П'яний корабель» та ін. У російській літературі прикладами можуть бути вірші В. Маяковського «Послушайте!» та «Необычайное приключение, бывшее с Владимиром Маяковским летом на даче», де автор стверджує, що поет – це зірка, і сяйво цієї зірки слугує моральним орієнтиром людині, покликання поета – донести до людей істину.

Українська поезія модернізму теж багата на приклади процесу творчості, позначеного вогняним образом Прометея. Наприклад, творчий порив порівнюється з метеором у вірші Василя Бобинського «Майбутній метеор». Стрімкі метеори творіння пронизують свідомість та ество поета з метою донести істину творчого процесу та істину людського буття. У вірші «Смерть Франка» поет, відчуваючи у собі процес вогняного творіння, росте, подібно полум'ю, яке намагається поширюватися, рости все вище, захоплюючи все на своєму шляху. Чим більше людей охопить цей вогонь, тим упевненіше можна вважати поета генієм.

Важким вважається покликання поета, наділеного талантом не просто творити, а палати творчим вогнем, доносячи до людей істину: у поезіях Євгена Маланюка «Біографія», Миколи Бажана «Гофманова ніч» та «Будівлі». Творчість такого поета можна назвати нервом,

криком людського суспільства, тому важким тягарем лягає на долю поета його палаюче бажання творити. Поет стає господарем вогню, володарем могутньої, рушійної сили, що здатна вести за собою маси, а палаюча поезія прославляється у віках.

Образ Емпедокла на Етні походить з «Поетики Вогню», визначає її розвиток та протиставляється образу Прометея. Це яскравий та величний образ, символ смерті людини і світу, повного небуття. Роздуми людини про життя та смерть, міркування про повну віддачу себе у владу вогню, перетворення на вогонь, а, отже, перетворення на ніщо: «Емпедокл – один із найповажніших образів Поетики знищення» [2, с. 112], а це, у свою чергу, означає очищення та відродження філософа Емпедокла, його мрії та надії.

Згідно з Башляром, у світі Поетики Вогню ідеї можуть мріяти, він їх називає емпедоклівськими мріями: «Вони передують дії, але не перетворюються на саму дію, тонко поєднуючи напругу та страх. Кожен великий мрійник полум'я колись стикається з ними», мрії Емпедокла – це смерть у вогні, що уособлює драматичну долю людини, або ж «долю образу»; Емпедокл – це філософ, що «занурюється» у смерть [2, с. 113]. Причина цього вчинку полягає у тому, що Емпедокла притягує вулкан Етна, манить та кличе, як хижак свою жертву. Смерть Емпедокла збігається з датою виверження вулкана, їх імена тісно та нерозривно пов'язані: «Етна та Емпедокл являють собою справжні вершини людства та всього світу» [2, с. 115]. Вершина Етні – це вершина над рівнем моря, що ізолює людину від світу, на цій точці філософ може осягнути оком весь простір навколо себе, усю панораму та красу світу, наштотхнути на роздуми про сутність буття. І саме тут, на цій точці, або вершині над прірвою, наближуються буття та небуття: «Тут Ніщо – неосяжне, а море – безкрає» [2, с. 116], життя та смерть, полум'я та дим, вогонь і попіл. Відчуваючи свою смерть у лаві Етні, Емпедокл був сам частиною вогню, його життя було позначене образом вогню, воно було яскраве: «Треба бути полум'ям, щоб жити в пеклі, треба стати полум'ям, щоб кинутись у надра Етні. Емпедокл належав вулканові навіть ще до того, як він туди кинувся» [2, с. 127]. Емпедокл вірить у своє відродження після смерті, а помираючи, спокутує свої помилки та невдалі вчинки. Філософ ставить питання: чи то докори сумління штовхають Емпедокла в Етну, чи бажання врятувати жінку Корін, яка помирає разом із ним? Емпедоклівський вчинок – це перехід від звичайного споглядання вогню до дії, тобто вчинку, стрибок у вогонь набуває поетичного значення. У цьому вчинку присутня спокуса в

образі смерті та запаморочення від споглядання лави, тобто запаморочення від процесу читання. Що ж до безпосередньої дії читача, то він уявно підштовхує та кидає Емпедокла у кратер.

У кожної людини є своє таємне вогнище, що міститься у її пекучих спогадах про минуле. Це вогнище годується гнівом та болем, настає мить і відбувається виверження вулкана, вивільнення вогню та потік нестримної лави, що породжує ще більший вогонь.

Прикладом вогненної поезії з образом Емпедокла може слугувати вся експресіоністська поезія, особливо поезія молодих німецьких експресіоністів, яка позначена роздумами про смерть та самогубство. Емоційні переживання, нестійкість психіки, загострені відчуття реальності, навіть передчуття власної смерті зробили важливий вплив не тільки на творчість німецьких поетів експресіоністів, але й на їх трагічне життя. Ці талановиті молоді люди жили не довго. Існує щось фатальне та містичне у загибелі цих поетів, певна таємниця цього покоління (Георг Тракль, Ернест Штадлер, Георг Гайм, Роберт Бехер, Готфрід Бенн, Франц Верфель та інші).

У російській поезії прикладами є вірші М. Цветаєвої. Роздуми про смерть завжди заворожували поетесу, що й призвело до реальних дій у житті. Стоячи на містку та дивлячись у воду, як у лаву, яка її притягувала та кликала за собою, поетеса пішла на звук самознищення та смерті: *«Знаю, умру на заре! На которой из двух, / Вместе с которой из двух – не решит по заказу! / ...Ах, если б можно, чтоб дважды мой факел потух! / Чтоб на вечерней заре и на утренней сразу!...»* [4, с. 167].

В українській поезії модернізму яскравим прикладом образу Емпедокла є вірші Володимира Свідзінського. Про згорання у вогні як власну смерть він писав багато разів і ніби напрозорив – справді був спалений у 1941 році енкаведистами разом з іншими арештантами при відступі від німців. Загалом, людина не тільки містить у собі вогонь, вона і є сама по собі живим вогнем. Мрія Емпедокла – згоріти і стати вогнем, навіть у деякому сенсі допомогти вогню, тобто своїм тілом розпалити ще більше полум'я. Емпедокл бажає пізнати життя вогню, а отже бути знищеним та водночас очищеним способом згорання. Творець палаючого слова шукає порятунку сам від себе, не в змозі приборкати свій вогонь, адже це неможливо. Вогонь – це його єство, суть, душа, серце, яке може згоріти разом із ним, але загасити чи зменшити його не можна. Сила, яка на мить вгамовує вогонь, із часом вибухає нестримним вулканом.

Отже, дослідження «Поетика Вогню» Г. Башляра в зображенні процесу творчості періоду модернізму можна використовувати як

метод аналізу літературних текстів, оскільки у всіх цих описах є спільні акценти: 1) вогонь позначає процес творчості, в якому домінують емоції; 2) горіння як процес творчості урівнюється з місією поета у суспільстві; 3) вогонь позначає жертву поета заради ідеалу, суспільного блага, кохання тощо; 4) вогонь позначає процес згорання, самознищення та водночас очищення для здобуття ідеалу; 5) тексти з образом вогню як процесу творчості наближені до поетики експресіонізму. Тому доцільно вживати термін «поетика вогню» як похідний від «Поетики Вогню», споріднений з поняттям «стиль», «експресіоністські засоби».

Список використаних джерел

1. Атом серця. Українська поезія першої половини ХХ століття ; під ред. Ю. Коваліва. – К. : Веселка, 1992. – 349 с.
2. Башляр Г. Фрагменти Поетики Вогню / Гастон Башляр ; пер. з фр. – Х. : ФОЛЮ, 2004. – 141 с.
3. Илиева Л. П. Гастон Башляр: Особенности феноменологического и психоаналитического подходов к исследованию художественного творчества / Л. П. Илиева // Вестник Московского университета. – Серия 7. Философия. – № 2. – 1998. – С. 91–103.
4. Цветаева М. Стихотворения и поэмы / Марина Цветаева. – М. : Правда, 1991. – 685 с.

References

1. *Atom sertsia. Ukrainska poeziiia pershoi polovyny XX stolittia* [An atom of heart. The Ukrainian poetry of the first half of XX century]. Kiev, 1992. 349 p. (in Ukrainian).
2. Bashliar H. *Frahmenty Poetyky Vohniu* [Fragments of Poetics of Fire]. Kharkiv, 2004. 141 p. (in Ukrainian).
3. Ilieva L. P. Gaston Bashliar: Osobennosti fenomenologicheskogo i psihoanaliticheskogo podhodov k issledovaniju hudozhestvennogo tvorchestva [Features phenomenological and psychoanalytic going near research of artistic work]. In: *Vestnik Moskovskogo universiteta. Serija 7. Filosofija*, 1998. issue 2, pp. 91–103. (in Russian).
4. Cvetaeva M. *Stihotvorenija pojemy* [Verses poems]. Moscow, 1991. 685 p. (in Russian).

Оксана Радавская. «Поэтика огня» Г. Башляра как метод анализа литературных текстов. Статья посвящена анализу «Поэтики огня» Г. Башляра, которая рассматривается как метод анализа литературных текстов на примерах Феникса – «естественного» образа «Поэтики огня», Прометея и Эмпедокла. На основании текстов из французской, русской и украинской поэзии ХХ в. показано, что в поэзии модернизма есть множество примеров «Поэтики огня», что можно воспринимать как усиление экспрессивности изобразительных

средств. Выявлено, что именно язык становится средством выражения внутреннего огня, то есть экспрессивного языка, а поэзия создаёт экспрессивную коммуникацию, диалог между читателем и поэтом. Выявлено, что «Поэтику огня» Г. Башляра в изображении процесса творчества периода модернизма можно использовать как метод анализа литературных текстов, поскольку во всех описаниях присутствуют общие акценты.

Ключевые слова: «Поэтика огня», «Поэтика Феникса», образ Прометея, образ Эмпедокла, поэтическое выражение, воображение, экспрессивная коммуникация.

Oksana Radavska. «Poetics of fire» of Gaston Bashlar as a Method of Analysis of Literary Texts. The article is devoted to the analysis of «Poetics of Fire» of Gaston Bashlar that is examined, as a method of analysis of literary texts, on the examples: Phoenix – «natural» image of «Poetics of Fire», Promethei and Empedokl. On the basis of examples from the French, Russian and Ukrainian poetry of 20 century is shown, that in the poetry of modernism there are a lot of examples of «Poetics of Fire», that can be connected with the intensification of the expressionism of the representation means. It was discovered that the language itself becomes the means of the expression of the inner fire, that is the expressive language and poetry creates expressive communication, a dialogue between the reader and the poet. It was discovered that «Poetics of Fire» of Gaston Bashlar, in the representation of the process of the creation of the period of modernism, it is possible to use, as a method of analysis of literary texts, as there are general in all description.

Keywords: «The Poetics of Fire», «The Poetics of Phoenix», the image of Prometei, the image of Empedokl, poetic expression, imagination, expressive communication.

Стаття надійшла до редакції 13.10.2015 р.

УДК:82-1/-9(043)

Ольга Харлан

Міжмистецька трансформація жанрів : натюрморт

У статті з'ясовується актуальна проблема сучасної генології – міжмистецька трансформація жанрів. Звертається увага на особливості жанру натюрморту в живописі та літературному тексті. Жанр натюрморту, трансформуючись із традиційного живописного, образного у словесний, набуває кількох значень: як власне екфраза (опис художнього полотна-натюрморту); гіпотипозис (словесний натюрморт); використання на рівні номеносфери (обігрування терміну «мертва природа»).

Ключові слова: генологія, трансформація жанру, натюрморт, семіотика, номеносфера.